

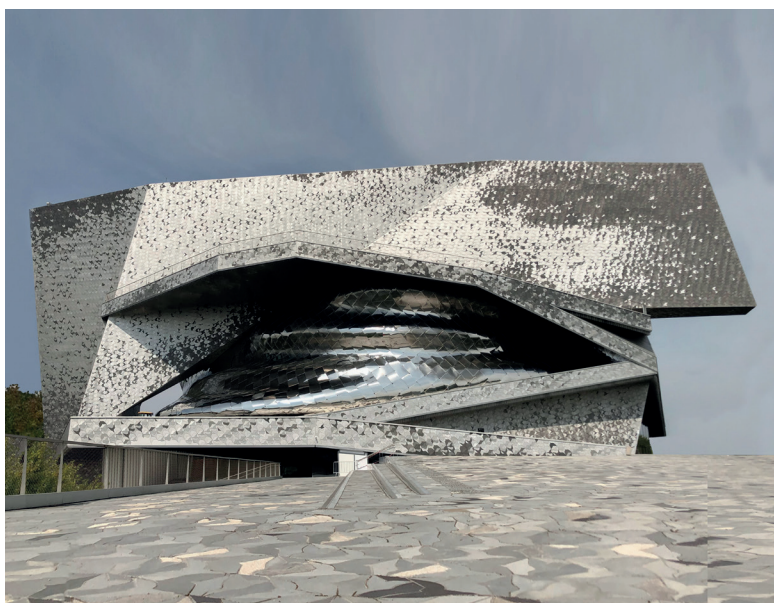
SPIS TREŚCI

1. Wstęp	9
2. Źródła współczesnego nurtu ekspresjonistycznego	17
2.1 Wprowadzenie	18
2.2 Ekspresjonizm 1910–1939	19
2.3 Nurt ekspresjonistyczny po II wojnie światowej 1945–1990	31
2.4 Dyskurs na temat formy w ujęciu historycznym	41
2.5 Wnioski	46
3. Współczesny nurt ekspresjonistyczny	49
3.1 Wprowadzenie	50
3.2 Uwarunkowania współczesnego nurtu ekspresjonistycznego	51
3.3 Między racjonalnością a emocjami	60
3.4 Wnioski	65
4. Uwarunkowania formy architektonicznej	67
4.1 Wprowadzenie	68
4.2 Geometria	68
4.3 Archetypy formy	70
4.4 Materia	77
4.5 Struktura	78
4.6 Wnioski	79
5. Kierunki kształtowania formy we współczesnym nurcie ekspresjonistycznym	81
5.1 Wprowadzenie	82
5.2 Kierunki kształtowania formy	83
5.3 Wnioski	117
6. Podsumowanie	119
Bibliografia	125
Źródła internetowe	133
Spis i źródła ilustracji	139

1 – Wstep

Philharmonie de Paris

Zdjęcie 1. Philharmonie de Paris, Paryż, Ateliers Jean Nouvel, 2015, widok na strefę wejściową

Zdjęcie 2. Philharmonie de Paris, Paryż, Ateliers Jean Nouvel, 2015,
widok od strony *Parc de la Villette*

Obserwując niektóre współczesne formy architektoniczne, można odnieść wrażenie, że zaprojektowane zostały głównie w celu zaskoczenia, a wręcz zszokowania odbiorcy. Mnogość realizacji, różnorodność języka projektowego oraz ogromny dorobek sztuki skłania jednak do refleksji, że coraz trudniej jest stworzyć formę, jakiej człowiek do tej pory nie widział. Mimo to współcześnie można odnaleźć realizacje, które nie tylko przyciągają uwagę, ale również szokują, czy wzbudzają podziw. Do tego rodzaju konstrukcji można zaliczyć Filharmonię w Paryżu. W opinii autora niniejszej książki budynek ten stanowi jedną z najlepszych reprezentacji nurtu ekspresjonistycznego we współczesnej architekturze, co jest punktem wyjścia dla rozważań zawartych w niniejszej monografii.

Uroczyste otwarcie filharmonii odbyło się w 2015 roku. Obiekt został zaprojektowany przez cenionego francuskiego architekta – Jean Nouvela, określającego swoją twórczość jako *odzwierciedlenie ducha epoki*. Budynek wzbudził zaniepokojenie i rozwinął dyskusję zarówno w środowisku architektonicznym, jak i dziennikarskim. Kontrowersje na temat obiektu rozpoczęły się już w trakcie budowy. Realizacja Filharmonii przedłużyła się o trzy lata, a szacowany budżet, wynoszący początkowo 200 milionów euro, wzrósł do 387 milionów euro, sprawiając, że budynek stał się jednym z najdroższych obiektów muzycznych na świecie¹. Pomimo zastrzeżeń autora, który twierdził, że obiekt nie jest jeszcze gotowy do otwarcia, inauguracja Filharmonii odbyła się w 2015 roku².

Filharmonia o kubaturze około 33 500 m³ została usytuowana w obrębie obwodnicy Centrum Paryża, na skraju *Parc de la Villette*, w pobliżu Konserwatorium i *Cité de la Musique*. Forma przypomina wzniesienie wyraźnie górujące nad parkiem. Z bliższej perspektywy dostrzega się jednak złożoność jej geometrii oraz dekoracyjny relief elewacyjny, który jest wyobrażeniem chmury 349 tysięcy ptaków podążających w kierunku St. Denis. W geometrycznie skomplikowanej formie wyraźnie zaznaczono najbardziej okazałą strefę wejściową, a pozostała część budynku łagodnie opada w kierunku parku. Zabieg ten pozwolił na utworzenie szeregu tarasów widokowych na dachu, które otwierają perspektywę na *Cité des Sciences*, park oraz paryskie dzielnice.

Warto podkreślić jeszcze raz charakterystyczną lokalizację obiektu. Usytuowanie w pobliżu parku pozwoliło na odpowiednie wyeksponowanie rzeźbiarskiej bryły. W dyskusji pojawia się jednak zarzut w kierunku architekta, że forma tej rangi powinna zostać zlokalizowana w centrum Paryża, a nie na jego obrzeżach. Wybrana lokalizacja stała się równocześnie symbolem końca długoletniego ostracyzmu dzielnic biednych i zdewaloryzowanych, na co zwrócili uwagę

---

¹ J. McGar, *The Acoustics Feats of the World's Costliest Concert Hall*, "Sourceable" 2015, <https://sourceable.net/acoustic-feats-worlds-costliest-concert-hall/> (dostęp: 8.05.2022).

² A. Winston, *Jean Nouvel boycotts opening of his Paris concert hall*, Dezeen 2015, <https://www.dezeen.com/2015/01/14/jean-nouvel-boycotts-opening-of-philharmonie-de-paris-concert-hall/> (dostęp: 8.05.2022).

publicyści “New York Timesa”³. Dyskusyjna lokalizacja Filharmonii wpisuje się ponadto w ogólną strategię Rady Miasta, która stara się odmienić charakter zdewaloryzowanych dzielnic za pomocą zróżnicowania społecznego i funkcjonalnego.

Podczas analizy rzutów i przekrojów obiektu zadziwia kontrast pomiędzy pragmatycznie uporządkowaną strukturą a trudnym do zdefiniowania kształtem obrysu budynku. Kontrast między geometrią struktury i obrysu przychodzi na myśl ozdobną obudowę – szatę nałożoną na prostą, racjonalną strukturę. Pomimo kontrowersji wokół samej formy architektonicznej, porównywanej nawet do dziwnej, niekoniecznie pięknej bestii⁴, należy podkreślić, że w obiektach dla muzyki najważniejszą rolę odgrywa przestrzeń sali koncertowej.

Sala koncertowa Filharmonii może pomieścić 2400 słuchaczy, a nad jej akustyką czuwali wybitni specjaliści: Yasuhisa Toyota z firmy Nagata Acoustics z Japonii, Marshall Day Acoustics z Nowej Zelandii oraz Studio DAP z Francji. Wnętrze sali sprawia wrażenie skonstruowanego w stosunku do zewnętrznej formy. Jej stonowana kolorystyka oraz łagodne, krzywoliniowe tarasy stają się tłem dla organizowanych tam koncertów. Kontrowersje wokół formy, przekroczonego budżetu oraz przedłużającego się czasu realizacji obiektu złagodzone zostały bardzo dobrym odbiorem muzyki w trakcie koncertów.

W tym samym roku, w którym nastąpiła inauguracja Philharmonie de Paris, Peter Buchanan na łamach “The Architectural Review” opublikował głośny artykuł zatytułowany *Empty Gestures: Starchitecture’s Swan Song*⁵. Krytyk architektury wskazał, że ekstrawaganckie formy nie mają przyszłości i zasadności ekonomicznej oraz nie odpowiadają na problemy współczesnego świata. Należy jednak zwrócić uwagę, że od otwarcia Philharmonie de Paris i publikacji artykułu minęło dziewięć lat, a podobne formy wciąż są projektowane i realizowane. Tego typu budowle pojawiają się na całym świecie, a wielu architektów z kręgu kultury zachodniej może pochwalić się projektami w krajach azjatyckich i arabskich. Wydaje się, że w świecie architektury granice pomiędzy państwami zaczynają zanikać, a lokalna tradycja często ustępuje na rzecz architektury zadziwiania. Pomimo krytyki wokół tego rodzaju realizacji, można stwierdzić, że dopóki znajdują się architekci myślący nieszyblonowo oraz inwestorzy, chcący zapłacić więcej za niecodzienną architekturę, ekspresyjne formy będą wciąż powstawać.

³ M. Klimowska, *Otwarto nową Filharmonię w Paryżu*, Dzieje.pl 2015, dostępny w Internecie: <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/otwarto-nowa-filharmonie-w-paryzu> (dostęp: 13.06.2022).

⁴ A. Ross, *Surround Sound*, “The New Yorker” 2015, <https://www.newyorker.com/magazine/2015/04/20/surround-sound> (dostęp: 8.05.2022).

⁵ P. Buchanan, *Empty gestures: Starchitecture’s Swan Song*, “The Architectural Review” 2015, <https://www.architectural-review.com/architects/empty-gestures-starchitectures-swan-song> (dostęp: 8.05.2022).

Cechy Philharmonie de Paris, czyli kontrowersyjność, emocjonalność oraz skomplikowanie geometryczne, mogą stać się estetycznymi symbolami współczesności, jeśli skonfrontujemy je z filozofią ponowoczesną.

Zgodnie z ideami Henriego Bergsona i Karla Poppera ciągle rozwój ludzkości zmierza do społeczeństwa otwartego. Charakteryzuje się ono upadkiem tradycji, moralności i religii. Światowej sławy filozof i socjolog – Zygmunt Bauman w swojej książce *Płynna nowoczesność*⁶ wskazał na swoistą porażkę formacji kulturowej opartej na zasadzie ładu, ciągłości, spójności i hierarchii. Odsłonił niestałość kondycji jednostek, zbiorowości, państw i narodów. Bauman jako jeden z kluczowych myślicieli postmodernizmu upowszechnił terminy „ponowoczesność” i „późna nowoczesność”. Jego zdaniem współczesny świat dotknięty kryzysem wartości zdaje się cenić przygodność, fragmentaryczność, doraźność. Brak możliwości utrzymania twardych ram tożsamości kulturowej, odbiera głos tradycji. Jej miejsce zajmują wciąż mnożące się nowości, odmienności, ekscentryczności. Współczesność, nazwana przez Zygmunta Baumana „płynną nowoczesnością”, jest zadaniem do wykonania, wymagającym coraz większych starań i wciąż nowych wysiłków, a ludzie (w tym architekci) mogą ją odbierać jako niestabilną rzeczywistość, w której jedynie za pomocą odmienności można się wyróżnić i zaistnieć.

***

Niniejsza monografia poświęcona jest współczesnym świadectwom śladów ekspresjonizmu w architekturze. Jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej zatytułowanej *Nurt ekspresjonistyczny w architekturze współczesnych budynków użyteczności publicznej*⁷, powstałej w latach 2019–2023 (obrona w 2023 r.) i nie zawiera aktualizacji badań prowadzonych w ramach doktoratu.

Najistotniejszą motywacją badawczą opracowania jest ukazanie rozwoju myśli ekspresjonistycznej od czasu powstania nurtu do współczesności oraz wskazanie różnych determinant, które w odrębnych przedziałach czasowych wpływały na rozwój architektury omawianego nurtu. Celem i kluczową tezę prezentowanych tu rozważań jest próba pokazania, że zjawisko architektonicznego kracjonizmu, przeczące kanonom, burzącego utrwalone tradycją normy estetyczne, nie jest odkryciem ponowoczesności, ale rozpoczęło się już na początku XX wieku, kiedy narodził się styl określany ekspresjonizmem.

Badaniom poddane zostały reprezentatywne współczesne obiekty architektury nurtu ekspresjonistycznego. Pozwoliło to przeanalizować i zaprezentować na przykładach obiektów z kręgu kultury zachodniej różne kierunki kształtowania formy przez architektów związanych

⁶ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.

⁷ Rozprawa została napisana pod kierunkiem Pani Prof. dr hab. inż. arch. Niny Juzwy oraz promotora pomocniczego dr. inż. arch. Tomasza Koniora.

z badanym nurtem, ukazując różnorodność rozwiązań formalnych, stanowiących odzwierciedlenie złożoności myśli architektonicznej oraz rozwoju technologii budowlanej.

Monografia podzielona została na sześć rozdziałów. Pracę rozpoczyna wstęp – *Philharmonie de Paris*, w którym przedstawiono reprezentatywną realizację dla badanego zagadnienia oraz krótki zarys stanu badań nad ekspresjonizmem w architekturze czy też ewolucji myśli krytycznej poświęconej temu zagadnieniu.

W rozdziale drugim opisano źródła współczesnego nurtu ekspresjonistycznego z podziałem na dwa przedziały czasowe: 1910–1939 oraz 1945–1990. W każdym z opisywanych przedziałów wyszczególniono inne determinanty, które w danym okresie, okazały się najbardziej wpływowo dla kształtowania myśli architektonicznej.

Rozdział trzeci poświęcony został opisom współczesnego nurtu ekspresjonistycznego z punktu widzenia teoretyka architektury, wskazując czynniki, które wpływają na rozwój myśli badanego zagadnienia w czasach współczesnych.

W rozdziale czwartym opisano uwarunkowania formy architektonicznej. Stanowi on teoretyczne podstawy dla potrzeb badań wybranych obiektów architektonicznych, które zaprezentowane zostały w dalszej części książki.

Kierunki kształtowania formy we współczesnym nurcie ekspresjonistycznym, zaprezentowane w rozdziale piątym, stanowią najważniejszą część pracy, w której autor, wykorzystując wnioski ze wszystkich wcześniej przeprowadzonych analiz, zanalizował wybrane obiekty architektoniczne użyteczności publicznej pod kątem kształtowania formy współczesnego ekspresjonizmu. Praca zakończona została podsumowaniem, które przedstawiono w rozdziale szóstym.

W monografii wykorzystano trzy rodzaje metod badawczych: metodę analityczno-interpretacyjną (dla potrzeb analizy źródeł bibliograficznych), *in situ* (w bezpośrednich badaniach obiektów) oraz historyczną (nie ograniczając zakresu terytorialnego). Zdjęcia umieszczone w książce pochodzą z materiałów własnych autora, z innych publikacji oraz ze stron internetowych. Źródła wszystkich ilustracji opisane zostały na końcu pracy.

Warto podkreślić także, że książka adresowana jest zarówno do naukowców, studentów architektury, jak i pasjonatów projektowania.

***

Istotnym elementem instrumentarium badawczego jest analiza stanu badań pozwalająca odsłonić kierunki dotychczasowych diagnoz naukowych na tematy interesującego nas zagadnienia oraz możliwości dalszych poszukiwań. Co zatem wiemy o architekturze ekspresjonistycznej, jej historycznym rozwoju i współczesnych kontynuacjach?

W większości publikacji naukowych opisujących architekturę XX wieku pojawiają się jedynie rozdziały na temat ekspresjonizmu i tendencji ekspresjonistycznych. Odnaleźć jednak można kilka pozycji, które w pełni poświęcone zostały architekturze ekspresjonistycznej.

Najważniejszą z nich jest książka Wolfganga Pehnta pod tytułem *Expressionist Architecture* z 1973 roku⁸. Opisany w niej został ekspresjonizm wraz z wpływami i inspiracjami, które go ukształtowały, oraz jego kierunki pokrewne.

Innymi kanonicznymi pozycjami poświęconymi ekspresjonizmowi w architekturze są *Modern Architecture and Expressionism*⁹ (1966 r.), autorstwa Denisa Sharpa oraz wydana rok później *Architettura dell' Espressionisme*¹⁰ (1967 r.). Autorami ostatniej z wymienionych prac są włoski historyk architektury – Franco Borsi oraz badacz architektury toskańskiej, profesor uniwersytetów w Wenecji i Florencji – Giovanni Klaus König.

Badania na temat współczesnych form ekspresjonistycznych prowadzono także w Polsce. Jednym z najważniejszych opracowań jest wydana w 2013 roku książka Tomasza Kozłowskiego *Tendencje ekspresjonistyczne w architekturze współczesnej*¹¹. Autor udowadnia, że zjawisko ciągłości w sztuce jest faktem, nawet jeśli jej twórcy za wszelką cenę bronią się przed związkami z przeszłością. Architektura współczesna zdaje się także zaświadczać o twórczej aktualizacji tendencji i estetyk z początku XX wieku.

Mimo że ekspresjoniści początku XX wieku nie pozostawili po sobie znacznej liczby realizacji, a większość ich idei przetrwała w formie szkiców, to analizując teksty i wypowiedzi krytyków oraz historyków architektury można zauważyć, jak ważny był ekspresjonizm dla sztuki projektowej. W 1964 roku Bruno Zevi podczas konferencji we Florencji poświęconej ekspresjonizmowi zaznaczył, że ekspresjonizm jest stałą cechą architektury. Na przykładzie jednej z najważniejszych pozycji opisujących architekturę XX wieku – *Przestrzeń, czas i architektura*¹², autorstwa Sigfrieda Giediona warto również zaobserwować, jak zmieniał się nastawienie do ekspresjonizmu. Mimo że początkowo historyk negował wpływ ekspresjonizmu na architekturę, w kolejnych wydaniach zmienił swoje stanowisko. W pierwszym wydaniu książki z 1941 roku Giedion stwierdził, że „wpływ ekspresjonizmu nie mógł być zdrowy, ani też nie mógł przysłużyć się architekturze”¹³. W kolejnym wydaniu z 1968 roku historyk zauważył jednak, że „architektura

---

⁸ W. Pehnt, *Expressionist Architecture*, Thames & Hudson, Londyn 1973.

⁹ D. Sharp, *Modern Architecture and Expressionism*, Longmas, Green and Co Ltd, Londyn 1966.

¹⁰ F. Borsi, G.K. König, *Architettura dell' Espressionisme*, Vitali e Ghianda, Genua 1967.

¹¹ T. Kozłowski, *Tendencje ekspresjonistyczne w architekturze współczesnej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013.

¹² S. Giedion, *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1941.

¹³ Ibidem, s. 517.

zbliża się do rzeźby, a rzeźba zbliża się do architektury”¹⁴. Dla zobrazowania opisanego zjawiska Giedion wskazał te same obiekty, które inni historycy jednoznacznie zakwalifikowali do neo-ekspresjonizmu lub tak zwanej tradycji intuicji. Wspomniana tradycja intuicji jest określeniem wprowadzonym przez Charlesa Jencksa dziewięć lat później w 1973 roku. Autor określił ją jako ideologię twórczości indywidualnej, opierającej się na niezależności wyobraźni artysty wywodzącej się z ekspresjonizmu¹⁵. Amerykański historyk podkreślił jednak, że ekspresjonizm nie miał szans odrodzić się w niezmienionej postaci, a jedynie mogły powstać tendencje opierające się na jego rozwiązaniach formalnych.

Charles Jencks jest również autorem kilku istotnych publikacji opisujących architekturę współczesną. Jedna z nich – *Ecstatic Architecture* – poświęcona została pełnej emocji architekturze zadziwiania i szoku. W rozdziale na temat formy o geometrii przypominającej zmienność kształtów natury, autor wskazał ekspresjonizm jako ostatnie ogniwo łączące wątki historyczne ze współczesnością¹⁶.

Powyższe stwierdzenia świadczą o tym, że mimo krótkiego okresu aktywności ekspresjonizmu na początku XX wieku wywarł on znaczący wpływ na późniejszą myśl projektową. Dowodzi to również słuszności poszukiwań śladów nurtu ekspresjonistycznego we współczesnej architekturze.

---

¹⁴ S. Giedion, *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 15.

¹⁵ Ch. Jencks, *Ruch nowoczesny w architekturze*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1987, s. 70.

¹⁶ Ch. Jencks, *Ecstatic Architecture*, Academy Editions, Wielka Brytania 1999, s. 130.